

Красимир Кабакчиев

(София)

ЕСТЕТИЗАЦИЯ И ИДЕОЛОГИЗАЦИЯ ПРИ ОБОСОБЯВАНЕТО НА ЕДИН ТИП ГЛАГОЛНО-ИМЕННИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ ЗА ДЕЙСТВИЯ В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Обект на анализ в настоящия доклад са един тип глаголно-именни словосъчетания за изразяване на действия. Формално-граматическите и семантичните принципи за обособяването им са дадени в предговора към Речник на словосъчетанията в българския език. Т. I. Глаголно-именни словосъчетания за действия. (Съст. Кр. Кабакчиев.) С., 1993. Накратко, те се състоят от глаголи, изразяващи действия, и съществителни имена, изразяващи абстрактни понятия; глаголите и съществителните имена могат да бъдат свързани предложно или безпредложно. Към прототипичните изрази с глагол и изразяващо действие съществително (често пъти съотносимо с глагол) от типа *дам отговор* (= *отговоря*), *направя проверка* (= *провера*), *извърша услуга* (= *услуга*), *правя компания* и пр. могат да се прибавят голям брой други примери от типа *вдъхна живот на нщ*, *впусна се в спор*, *отправя заплаха*, *изкубна обещание*, *пусна приказка*, *изкова съдбата на нкг/нщ*, *опресня знанията си*, *влача заболяване*, *вляя силите си в нщ*, *престъпня обещание*, *устрои забавление*, *взема отношение* и т.н.

Словосъчетанията от този тип предизвикват особен интерес с граматическите и семантичните си особености. Може да се каже, че от изследователска гледна точка те представляват ядрото на глаголно-именните словосъчетания за действия. Трябва да се отбележи, че

противно на традициите в българската лексикография обект на описания в цитирания вече речник и в настоящото изследване са не само (или предимно) т. нар. фразеологични, идеоматични, несвободни, устойчиви и пр. словосъчетания, а **в с и ч к и** словосъчетания, съответстващи на предварително избрания семантико-синтактичен критерий, независимо от степента на тяхната идиоматизираност или неидиоматизираност. Конкретният езиков материал, върху който са направени наблюденията и изводите в настоящия доклад, е един корпус от около 300 словосъчетания, маркирани като характерни за разговорната реч в цитирания речник.

Възниква проблемът за рамките, в които се вмества разговорната фразеология на фона на останалите лексикални и синтагматични единици и преди всичко за критериите, въз основа на които дадени езикови компоненти биват отнасяни не към стандартния, а към разговорния пласт на езика? Разбира се, стандартната лексика и стандартната фразеология са характерни за официалния стил на езиково общуване, а разговорният пласт е езиков инструмент на общуването преди всичко в неофициални ситуации, въпреки че нерядко се използва за колорит и в отделни отрязъци от официалния дискурс.

Въз основа на наличния езиков корпус се оказва нелесна задача да се даде отговор на въпроса какви са точните причини определени изрази да бъдат отнасяни към разговорния пласт. Не особено щателната проверка на и без това редките и понякога труднодостъпни публикации, свързани с разговорната реч, не ми даде възможност да открия критерии за диференциране на разговорната лексика и фразеология от стандартната. Разбира се, винаги може да се приеме за адекватна тезата, че решението за определяне на дадена езикова единица като разговорна се взема въз основа на обществен консенсус, извлечен от интуицията на общността на носителите на езика. Израз на тази интуиция са речниците, в които, разбира се, могат да бъдат допуснати и грешки при определяне стилистичната отнесеност на дадени езикови изрази. Все пак интуицията на компетентния лексикограф по принцип се приема като достатъчна за диференцирането на разговорната от стандартната лексика. И така, какви все пак са семантичните и лингвопрагматическите свойства, въз основа на които разговорната фразеология от типа на изследваната в настоящия доклад се отличава от стандартната? Какви са

причините за обособяване на разговорната от стандартната фразеология?

Съществуват основания в рамките на изследвания семантико-синтактичен тип в съвременния български език освен стандартните и разговорните глаголно-именни съчетания да се обособят поне още три типа изрази: жаргонизми, вулгаризми и окказионализми. Жаргонни в изследвания корпус и в речника, от който той е ексцерпиран, липсват или поне не са маркирани. Налице са отделни словосъчетания, регистрирани като вулгаризми (*ударя едно къркане, тегля една майна, бутна/ отпусна/ получа гювеч*), и др., които следва да се определят като окказионализми: (*чукна една среща, ударя едно кълване*). Но поради ограничения им брой и особености им характер те могат да бъдат игнорирани.

Прегледът на корпуса открил две основни причини, поради които словосъчетанията – обект на настоящото изследване, са били определени като разговорни. Първата може да се нарече *естетическа*. Тя е свързана с недокрай мотивираната и оттам неестетично изградена образност при съставянето на съответния израз. Словосъчетанията, които могат да бъдат отнесени към този тип сред регистрираните в корпуса, са много. Срв. *друга един акт, изтикам работата, откъртя един сън, скъсам се от работа (бачкане), устискам на атака, дръпна един бой, изпека занаята, изпека работата, изпека положението си, изчукам заплата, изчукам пари, откъртя един сън, отлепя един бой, отлепя едно наказание, пробутам идея, тропна една изненада, дръпна един сън, ударя един сън, хакна един шамар*. Разбира се, немотивираността в изграждането на семантичните връзки между думите сама по себе си не може да бъде причина да се отхвърли употребата на дадено съчетание в официалния дискурс, тъй като немотивираност (и то в твърде висока степен) се среща в стилистично неутралните, но идиоматизирани в една или друга степен изрази. Много от приведените горе изрази съдържат в себе си неодобрителна конотация като част от семантиката си или пък употребата им в дадена ситуация се свързва с неодобрението на говорещия спрямо описваното събитие или състояние.

В немалко случаи причината за отнасянето на дадени изрази към разговорния пласт следва да се търси и в това, че неестетичната образност е съчетана със семантична недостатъчност. Наличието на неяснота в семантиката на отделните компоненти на сло-

восьчетанието често пъти не дава възможност значението на целия израз да се обвърже с контекста и да бъде пълноценно от комуникативна гледна точка. Това явление се наблюдава при изразите, съдържащи съществителни имена (и понякога глаголи) с прекалено широка и оттам неясна семантика от типа *объркам работата, оправя работата, отработя няк. въпрос, разправям приказки, свърша работа, изчистя няк. въпрос, изчистя няк. случай, тикам работата*. Особено разпространени в разговорната реч са изразите от изследвания тук тип, съдържащи съществителното *нещата*, както в примери от типа *обмисляме нещата, ще обсъдим нещата* и пр. (те не фигурират в речника).

Някои от изследваните в този доклад разговорни изрази с така наречената тук неестетично изградена образност, както и други подобни на тях, са любимо средство в изразния арсенал на днешния български политик – когато основен мотив на вербалното му поведение е дегизирането на личните, кастовите или корпоративните цели и интереси. В изказванията дори на президента на републиката нерядко се срещат изречения с глаголно-именни съчетания, съдържащи съществителното *нещата* от типа *Постепенно ще подобряваме нещата* или *Нещата ги изясняваме*. Разбира се, че у реципиента на такива пропозиции не може да не се имплицира подозрение в истинността им. Едва ли е необходим задълбочен семантичен и дискурсно-прагматичен анализ, който да докаже, че твърдения като *Постепенно ще подобряваме нещата* означават приблизително 'Едва ли ще можем нещо да направим, но вие не се отчайвайте' и че с изказвания като *Нещата ги изясняваме* адресантът се стреми да скрие това, което не би признал и пред себе си, а именно: 'Изпаднали сме в заблуждение, от което не можем да се избавим'.

Другата основна причина за отнасяне на определени изрази от разглеждания тип към разговорния пласт на езика е *идеологическа* и се дължи на чуждия произход на някой от двата основни компонента в словосъчетанието. В речника, от който са ексцерпирани изразите, е отбелязан произходът на онези думи, които се усещат като привнесени. Най-голям дял се пада на думите от английски, турски и руски произход. Същевременно силно впечатление правят следните факти, които отреждат на различните езици-източници различна тежест:

Първо, в корпуса от 300 езикови единици липсват словосъчетания, в които единият елемент да може да се определи

като русизъм. Изглежда, че българската разговорна фразеология (в широк смисъл) по принцип не включва русизми или те са много малко. Като се има предвид близостта между двата езика и историческите взаимоотношения между двата народа, ако това наблюдение съответства на езиковата действителност, то следва да получи своето обяснение. Аз лично не се наемам да го дам, но бих направил предположението, че българите са гледали и гледат твърде сериозно на руското влияние и оттам на руския език, независимо дали това отношение е било с положителен или отрицателен знак. Разбира се, този проблем следва да бъде разискван в рамките на историческата наука, социалната психология и констатация, че разговорната българска реч е в много по-голяма степен освободена от русизмите (или по-скоро там те никога не са били допускани), отколкото от турцизмите.

Второ, изглежда, че в разговорния пласт на съвременния български език не биват допускани лесно и думи от западноевропейски произход. Извънредно редки са случаите, в които единият от компонентите в дадено словосъчетание в рамките на изследвания корпус е дума от западноевропейски произход, която се възприема като чуждица. (Тук се има предвид това, че западноевропейският произход на думата *университет*, естествено не я прави чуждица.) Най-общо казано, като чуждици могат да се определят онези думи в българския език, които се схващат като отчасти излишни поради факта, че имат пълноценно домашно съответствие. В този смисъл като съдържащи дума от западноевропейски произход, схващана като чуждица, в корпуса са регистрирани едва четири словосъчетания: *тегля един шут, ударя един спринт, продавам фасони, смачкам фасона на нкг*.

Трето, значителна част от корпуса представлява словосъчетания, в които единият компонент (в повечето случаи субстантивният) е дума от турски произход. Тук отново следва да се поясни, че не всяка дума от турски или подобен неевропейски произход непременно се възприема като чуждица. Има немалко думи като *късмет, бакшиш, мушам* и пр. с турски, персийски или арабски произход в българския език, които обикновеният, филологически некомпетентен носител на езика едва ли схваща като чуждици – по простата причина, че тези думи нямат точен домашен еквивалент. По тази причина словосъчетания като *извадя късмет*,

има́м къ́смет, *пробвам си къ́смета*, които попадат в рамките на изследвания тип изрази, вероятно не би следвало да се определят като разговорни. И така, делът на изразите, съдържащи дума от турски произход в корпуса от 300 словосъчетания, се оказва извънредно висок – ето примери, в които турцизъм е субстантивният компонент: *направя батак, вдигна гюрултия, вдигна кавга, взема акъл (взема акъла на някого 'удивя'), взема на майтап, видя зор, видя хаир, видя цаката на нкг/нщ, хвана цаката на нкг/нщ, вляза в харч, върже кусур, гледам рахата/рахатлъка си, гледам неч. хатър, докарам до няк. дередже, създам дерт, изпратя хабер, изпъля неч. мерак, умра от мерак, споделя кахър, карам си кефа, кажса един лаф, направя сефте, направя майтап, изпрося пердах, отнеса пердах, пробутам един лаф, срещна зор, ударя келепир.* Следва да се отбележи, че и глаголите с турски произход автоматически изпращат съответното словосъчетание в разговорния пласт, както например в изразите *доизкусурия работата, забатача работата*, срв. аналогичните *доизпипам работата, объркам работата*.

Сравнението между идентични или близки изрази, в които единият компонент се схваща като чужд, показва, че когато компонентът е турски, словосъчетанието в повечето случаи бива отправяно в разговорния езиков пласт и оценявано като неподходящо за официални цели; обратно, когато компонентът е от западноевропейски произход, словосъчетанието се схваща като изискано и достойно за употреба дори в приповдигнат дискурс, както в двойките изрази *срещна зор – срещна обструкции, направя сефте – направя дебют, оставя батак – оставя хаос*.

Интересното при така очерталата се картина е, че, от една страна, общественият консенсус съвсем очевидно и категорично гони турцизмите от стандартния езиков израз и ги изпраща в разговорния пласт като неприемливи за официалната комуникация. От друга страна, приведените горе словосъчетания с турцизми внасят извънредно свеж колорит във всекидневната разговорна практика и в този смисъл просто са незаменими. Наблюдението може отчасти да е тривиално, но така очерталия се интересен езиково-прагматичен феномен би трябвало не само да намери място в описанието на лексикалната семантика на съвременния български език, но и да получи адекватно психологическо обяснение. Очевидно

е, че турските елементи са се настанили трайно в българската разговорна фразеология, но все още не е съвсем ясно защо там идеологическата съпротива срещу тях не е била толкова силна, колкото в книжовния език.

В останалата част от корпуса правят впечатление изразите с инструментално-акционален субстантив от типа на *ударя няколко гребена, ударя няколко четки, ударя една ютия, завъртя един телефон* и пр. В даден бъдещ период от развитието на езика те, наред с много други изрази, може да напуснат разговорния пласт и да бъдат приети като стандартни. Предупрежденията (плахи или гръмогласни) на лингвистите, че дадена езикова единица или форма не съществува в книжовния език, обикновено биват отминавани с безразличие от филологически некомпетентния носител на езика. Достатъчно е да се отбележи, че през последните години държавници, интелектуалци в различни области, журналисти, дори преподаватели по български език масово употребяват несъществуващия според лингвистите глагол *кася*, както в изречения от типа *Споровете около трудовото възнаграждение касаят синдикализма*. Ето защо на част от разговорния лексикален и фразеологичен пласт може да се гледа като на средство за попълване на фразеологичния (в широк смисъл) фонд. Но дали даден израз ще бъде приет в стандартния пласт, вероятно ще зависи не толкова от семантичните свойства, а от определени съображения на общността на носителите на езика, включително от тези с идеологически или естетически характер, обсъждани тук.

Разговорната лексика и фразеология са огледало на господстващата идеология на етичните норми. В семантиката и структурата на езиковите изрази по специфичен начин се отразяват схващанията на носителите на езика за това, кое е добро и кое лошо в културен, религиозен, прагматически, политически и под. смисъл, но ценностите нерядко се застъпват и преплитат по един интересен и противоречив начин. Във всеки случай събитията през последните години в тази балканска страна потвърждават тезата, че ценностите на обществото и декларираните от индивидите идеологически привързаности се изменят с много по-голяма бързина, отколкото семантичните свойства или стилистичната отнесеност на езиковите изрази.